ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

1920 Թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 28 – Ի ՀԱՅ – ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳՐԻ ՆԱԽԱԳԾԻ ՔՆՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր – Համաձայնագրի նախագիծ, հայ – թուրքական պատերազմ, բանակցություններ, Բորիս Լեգրան, Հայաստանի Հանրապետություն, Թուրքիա, Ռուսաստան, խորհրդայնացում, Մուսատֆա Քեմալ, բոլշևիկներ, դաշնակիցներ, պայմանագիր, անկախություն:

1920թ. օգոստոսի 24–ի ռուս–թուրքական համաձայնագրին նվիրված մեր քննական վերլուծության մեջ[1] մենք փորձել ենք ապացուցել, որ այն թեև նպաստեց հայ–թուրքական պատերազմի սկզբնավորմանը, բայց դա ամենևին չէր նշանակում, որ ռուսները հեշտորեն պետք է հանդուրժեին քեմալականների կողմից Հայաստանի գրավմանը: Եվ երբ սեպտեմբերի վերջերին թուրքերն հարձակվեցին Հայաստանի վրա, ռուսները մի կողմից դաշնակիցներին նեղուցներից դուրս քշելու ցանկությամբ պայմանավորված օգնեցին Քեմալին, բայց մյուս կողմից էլ տվյալ պահին դեռևս չհստակեցված սահմաններով

[1] **Աշոտ Ներսիսյան,** 1920թ. օգոստոսի 24–ի ռուս–թուրքական համաձայնագրի նախագծի քննական վերլուծություն, տես «Ակունք», գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 3(19), Երևան, 2018, էջ 5–15:

Հայաստանի պահպանումը նրանց համար կարևոր նշանակություն ուներ: Դրա վառ ապացույցն են հայ – ռուսական բանակցությունները, որոնք հոկտեմբեր ամսին վերսկսվեցին Երևանում:

1920թ. հայ – թուրքական պատերազմն ընթացքի մեջ էր, երբ հոկտեմբերի 11-ին 47 հոգանոց շքախմբով Երևան է ժամանում Բ. Լեգրանը: Նույն օրն իսկ նա տեսակցություն է ունենում վարչապետ Հ. Օհանջանյանի հետ, իսկ հաջորդ օրվանից սկսվում են բանակցությունները նրա և Լ. Շանթի պատվիրակությունների միջև: Հայաստանի կառավարությանը բազմիցս են մեղադրել արևմտամետ կողմնորոշման համար, այն հիմքով, որ դեռևս 1920թ. մայիսից նրա խորհրդայնացումը կարող էր կանխել զալիք արհավիրքները և Հայաստանն ավելի շատ տարածքներ կարող էր շահել: Այս տեսակետը չի հիմնավորվում: Բայց, կարծում ենք, որ հոկտեմբերին Հայաստանը կտրուկ կերպով պետք է հրաժարվեր արևմտամետ կողմնորոշումից, քանզի Դաշնակիցներն արդեն նրան որևէ կոնկրետ օգնություն չէին ցուցաբերում թուրքերի դեմ պատերազմում, ավելին՝ իրենք էին ձգտում նորմալ հարաբերությունների քեմալականների հետ: Հայաստանի նման քայլը ձեռնտու էր Ռուսաստանին, որը, խաղաքարտ կունենար իր ձեռքին Թուրքիային զսպելու համար, որը հակառակ պայմանավորվածության չէր բավարարվել դեռևս օգոստոսին Սարիղամիշ-Շահթախտ գծի զիջումով, այլ՝ շարունակում էր առաջխաղացումը: Այս դեպքում միգուցե

հնարավոր լինել զսպելու թրքամետ բոլշևիկներին, ինչում համոզվում ենք Չիչերինի 1920թ. հոկտեմբերի 5-ին Թիֆլիս՝ Բ. Լեգրանին ուղարկած հեռագրից, ուր նա հայտնում է իր մտահոգությունը թուրքական առաջխաղացման նկատմամբ, շեշտելով, թե՝ «մենք չենք կարող թույլ տալ նրան ճզմելու»[1] : Հասկանալի է, որ այստեղ խոսքը վերաբերվում է Հայաստանին: Այս առումով բավական խոսուն է Չիչերինի հետևյալ տեղեկությունն այդ օրերի մասին. «Այդ ժամանակ Թուրքիայի և Ռուսատանի հարաբերությունները ժամանակավորապես մթագնեցին այն բանի հետևանքով, որ թուրքական կառավարությունը չէր ցանկանում թույլ տալ Ռուսաստանի միջնորդությունը Թուրքիայի և Հայաստանի միջև մղվող պատերազմում»[2] : Իսկ այդ միջնորդությունն անհնար էր, քանի դեռ Հայաստանը չէր հրաժարվում Սևրի պայմանագրից: Ահա թե ինչու է Հայաստանի հետ վերջնագրի լեզվով խոսում Լեգրանը Երևանում: Չպետք է նաև անտեսել այն հանգամանքը, որ Բաքվի ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոն նույնպես վերջնագրի ձևով դնում էր Հայաստանի վրա կարմիր բանակի հարձակման պահանջը, որին դեմ էին Չիչերինը և Լեգրանը: Հայաստանի կողմից Լեգրանի պահանջների ընդունումը կարող էր զսպել նաև նրանց: Մինչև վերջնագիրը նա հոկտեմբերի 7-ին

[1] **Մ. Վ. Արզումանյան,** Արհավիրքից վերածնունդ, Երևան, 1973 էջ 333:

[2] **Г. В. Чичерин,** Статьи и речи по вопросам международной политики, Москва, 1961, ст. 196.

հետևյալն է հեռագրում Չիչերինին և Օրջոնիկիձեին, որը գտնում էր, որ ժամանակն է օգտագործել Հայաստանում ստեղծված դրությունը և օգտագործել այն՝ այնտեղ խորհրդային իշխանություն հռչակելու համար, կարմիր զորքերով ապահովելով Հայաստանի անձեռնմխելիությունը Թուրքիայից. «Մտադիր եմ առաջարկով դիմել Հայաստանի կառավարությանը՝ պաշտոնապես հրաժարվելու Սևրի պայմանագրի հիման վրա Թուրքահայաստանի մարզերը զինված ուժով գրավելու ամեն ձգտումներից: Թուրքիայի հետ սահմանների տարանջատման խնդրում համաձայնություն տալ Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությանը, Խորհրդային Ռուսաստանին Հայաստանի երկաթուղիներով ռազմական տրանզիտի իրավունք տալ:

Գտնում եմ, որ այս պայմանները, հայերի համաձայնության դեպքում, լավագույն ելքն են ստեղծված դրությունից դուրս գալու համար: Դա մեզ լրիվ իրավունք կտա պահանջել ու կանգնեցնել թուրքերի ռազմական գործողությունները և մաքրել Հայաստանի տարածքները:

Ինչ վերաբերվում է խորհրդայնացմանը, ապա թուրքերի ներխուժման պահին այն չի կարող վայելել զանգվածների համակրանքը, կբերի դաշնակցական հրոսակախմբերի հետ կատաղի պայքարի, որոնք պարտիզանական պայքարում կարող են լուրջ դիմադրություն ցույց տալ: Մեր կողմից բավարար ուժերի բացակայության պատճառով դժվար կլինի խուսափել այդ նպատակի համար

թուրքական ուժերի օգտագործումից, որը որոշակիորեն աղմկահարույց բնույթ կտա ամբողջ գործողությանը:

Խնդրում եմ, Խորհրդային կառավարության կողմից ինձ լիազորել, **հայերի համաձայնության դեպքում, շարադրված պայմանները ներկայացնել թուրքական հրամանատարությանը՝ պահանջելով դադարեցնել ռազմական գործողությունները և մաքրել Հայաստանի տարածքը»**[1] (Ընդգծումները մերն են – Ա. Ն.):

Հայտնի պատմաբանի աշխատությունից այս մեջբերումից մեկ անգամ ևս կարելի է հետևեցնել, որ, ա) Խորհրդային Ռուսաստանին ամենևին ձեռնտու չէր ամբողջ Հայաստանի թուրքերի կողմից գրավումը, բ) Հայաստանի խորհրդայնացման հարց դեռևս չէր դրվում ուժերի անբավարար լինելու, հնարավոր դիմադրության և թուրքերին այդ նպատակով օգտագործելու աննպատակահարմարության պատճառով, գ) Լեգրանը ձգտում էր հասնել նրան, որ Հայաստանը մաքրվի թուրքական զորքերից:

Սակայն, այս ամենը կախված էր Հայաստանի կառավարության վերաբերմունքից, որին հոկտեմբերի 13 – ին Լեգրանը ներկայացնում է վերջնագիր, որոնք ներառում էին նաև հիշյալ հեռագրում հիշատակված պահանջները: Սա նշանակում է, որ նա ստացել է Չիչերինի թույլտվությունը:

[1] **Լենդրուշ Խուրշուդյան,** Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Երևան, 2002, էջ 181-182:

Ս. Վրացյանը հետևյալն է գրում. «Հոկտ 13 – ին Լեգրանը ներկայացրեց մի շարք պահանջներ, որոնցից գլխավորներն էին 1) հրաժարվել Սեւրի պայմանագրից, 2) թոյլ տալ խորհրդային զորքերին, իրենց ռազմամթերքով, անցնել Հայաստանի երկաթուղիներով ու խճուղիներով՝ միանալու համար Մուստաֆա Քեմալի զորքերին, դաշնակիցների հետ կռուելու նպատակով, 3) սահմանավէճը Հայաստանի եւ հարեւանների միջեւ լուծել Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդութեամբ»[1]:

Իսկ ի՞նչ է պատասխանում Հայաստանի պատվիրակությունը: Ըստ Ս. Վրացյանի՝ «Հայաստանի պատւիրակութիւնը վճռականապես մերժեց ընդունել առաջին կետը, իսկ մյուս բոլոր կէտերի վերաբերմամբ կայացավ համաձայնութիւն եւ կազմուեց դաշնագրի նախագիծ, որով 1) Խորհրդ. Ռուսաստանը ճանաչում էր Հայաստանի անկախութիւնը եւ ներքին անձեռնմխելիութիւնը, Հայաստանի մէջ պիտի մտնէր եւ Զանգեզուրը, իսկ Ղարաբաղի եւ Նախիջեւանի վիճակը պիտի որոշուեր իրաւարարութեամբ. 2) Խորհրդ. Ռուսաստանը իսկոյն պէտք է միջամտէր՝ կասեցնելու համար պատերազմը Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ. 1914թ. սահմանի վրա պէտք է ստեղծուեր չէզոք գոտի եւ հայ – թիւրքական սահմանավէճը լուծուեր Խորհրդ. Ռուսաստանի բարեկամական միջամտութեամբ. 3) Հայաստանը համաձայնւում էր թոյլ տալ անցնելու իր

[1] **Ս. Վրացեան,** Հայկաստանի Հանրապետութիւն, Բէյրութ, 1958, էջ 458:

ճանապարհներով ռուսական զօրքերին. Հայաստանի վրայով դէպի Թիւրքիա փոխադրուելիք զէնքի 30 տոկոսը պէտք է մնար Հայաստանում իբրեւ ինքնապաշտպանութեան միջոց. 4) Հայաստանն ընդունում էր Խորհրդ. Ռուսաստանի միջնորդութիւնը իր եւ իր հարեւանների հողային վէճերը լուծելու համար. 5) Խորհրդ. Ռուսաստանը պէտք է վճարէր Հայաստանին երկու եւ կէս միլիոն ոսկի ռուբլի, պէտք է բանար նաւթային ճանապարհը, տար երկրագործական գործիքներ, յանձնէր Մոսկւայում գտնուող էջմիածնական գոյքերը, դիւրութիւններ տար Ռուսաստանին մի քանի կենտրոններում հաւաքւած հայ գրենական եւ գեղարուեստական երկերը Հայաստան փոխադրելու, արտօնէր եւ աջակցէր հայ գաղթականների վերադարձին եւ այլն:

Համաձայնութիւնը երկուստեք կայացաւ, - շարունակում է Ս. Վրացյանը, - եւ Լեգրանը մեկնեց Բագու՝ ստանալու համար Մոսկվայի վերջնական հաւանութիւնը, որից յետոյ պիտի վերադառնար Երեւան, ուր եւ պիտի ստորագրուեր բարեկամութեան եւ խաղաղութեան դաշինքը Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Հայաստանի միջեւ: Գնաց - եւ այլեւս դաշնագրի խօսքը չլսուեց»[1] :

Ս. Վրացյանը փաստորեն խոսում է հայ – ռուսական համաձայնագրի նախագծի մասին, որը չի ստորագրվում[2]:

[1] Նույն տեղում, էջ 458 – 459:

[2] Այս Համաձայնագրի կետերը որոշ տարբերություններով ներկայացրել են շատերը: Տե՛ս Ալ. Խատիսեան, նշվ աշխ., էջ 261- 262, Յ. Իրազեկ, Մօտիկ անցեալից, Պէյրութ, 1956, էջ 70, Հ. Տերտերեան, Շանթի պատւիրակութիւնը,

Հարց է առաջանում՝ ինչու՞: Կարծում ենք հետևյալ պատճառներով. 1) Թեպետ պայմանագի կետերում այդ մասին չի նշվում, բայց Հայաստանը չի հրաժարվում Սևրի պայմանագրից, 2) Հայաստանի խորհրդայնացման հարցը նույնպես չէր դրվում, բայց առանց դրա Խորհրդային Ռուսաստանը չէր կարող կանխել թուրքական առաջխաղացումը, որը նրան այնքան էլ ձեռնտու չէր, 3) Հայերի՝ Անտանտի դաշնակից ընկալվելու պայմաններում բավական բարդ էր վիճելի տարածքները, թեկուզ և Զանգեզուրը, ճանաչել Հայաստանի մաս: Ընդհանրապես ընդունված է մեր կորուստները կապել օտարների հետ: Բայց պետք է համարձակություն ունենալ խոստովանելու նաև սեփական սխալները: Ընթանում էր թուրք – ռուսական մրցակցություն Հայաստանին տիրելու և այն բաժանելու համար՝ առանց սահմանների վերջնական ճշգրտման: Քեմալականները սոցիալիստի դիմակ էին հագել: Հայկական բանակը չէր դրսևորում անհրաժեշտ մարտունակություն: Ուրեմն, հետևությունը մեկը պետք է լիներ՝ անհրաժեշտ է, որ Հայաստանն էլ կարմիր դիմակ հագնի: Բայց այս ըմբռնումը տակավին չկար և երբ ղեկավար շրջանակներում հասավ որոշակի ընդհանրության, արդեն շատ ուշ էր:

Համաձայնագրի նախագծի կետերը սկզբնաղբյուրներում փոքր-ինչ իրարից տարբերվում են: Ավել

«Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 5, 1954, էջ 10-11: Արձանագրության ամբողջ տեքստը տե՛ս նաև՝ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 632, թ. 1- 5 և 11:

կամ պակաս են ներկայացվում նաև նրա կետերը: Պատմաբան Է. Զոհրաբյանն իր մի աշխատության մեջ առանց աղբյուրը նշելու՝ խոսում է բանակցությունների քննարկման առարկա 17 հոդվածների մասին՝ երկու կից լրացումներով, որոնք փաստորեն չեն ստորագրվում[1]: Հոկտեմբերի 28 - ին ստորագրվում է Եզրափակիչ որոշման արձանագրությունը: Լ. Խուրշուդյանը նույնպես խոսում է քննարկվող նախագծի մասին[2], որը ներկայացնում է Շանթը և որի հետ կապված առաջարկություններ է անում Լեգրանը: Համաձայնագրի նախագծի մասին համաձայնության են գալիս հոկտեմբերի 21 – ին: Այն ուներ հետևյալ հիմնական կետերը.

1. Հայաստանի Հանրապետությանն են թողնվում ամբողջ Երևանի նահանգը, Կարսի նահանգը, Զանգեզուրի գավառը, Ղազախը և Լոռին:

2. Թուրքական զորքերը պարպում են ամբողջ Արևելյան Հայաստանը մինչև 1914թ. սահմանը:

3. Ռուսաստանը Հայաստանին տալու էր նավթ, ապրանքատար վագոններ և այլ անհրաժեշտ պիտույքներ,ինչպես նաև 2,5 մլն. ռուբլի՝ որպես հատուցում պատերազմի վնասների:

4. Հայաստանը Ռուսաստանին տալու էր տրանզիտի իրավունք՝ զենք և ռազմամթերք փոխադրելու դեպի Թուրքիա,

---

[1] **Է. Ա. Զոհրաբյան,** Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները (1920-1922թթ.), Երևան, 1979, էջ 232 – 235:

[2] Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 202 – 203:

Տրապիզոն - Կարին - Մուշ գծից ներս, պայմանով, որ դրանք չօգտագործվեն Հայաստանի դեմ և դրանց 25 տոկոսը մնա նրան:

5. Խորհրդային Ռուսաստանը միջամտելու էր՝ կասեցնելու համար Հայաստանի և Թուրքիայի միջև պատերազմը, իսկ հայ թուրքական սահմանավեճը լուծվելու էր դարձյալ նրա միջամտությամբ:

6. Ղարաբաղի և Նախիջևանի հարցը լուծվելու էր Ռուսաստանի իրավարարությամբ:

7. Հայաստանին էին վերադարձվելու Մոսկվայում և Ռուսաստանի այլ հայաբնակ քաղաքներում պահված էջմիածնի գույքերը, ինչպես նաև պատմամշակութային նշանակության այլ արժեքների փոխադրությունը Հայաստան:

8. Խորհրդային Ռուսաստանն արտոնում էր առհասարակ բոլոր հայ գաղթականների անարգել ներգաղթը Հայաստան[1]:

Հետաքրքիր է, որ Ա. Տերտերյանի հուշերում ներկայացված համաձայնագրի նախագծի մեջ 4-րդ կետն ունի հետևյալ բովանդակությունը.

«4. Սեւրի դաշնագրից հրաժարուելու դէպքում, խորհրդային կառավարութիւնը պարտաւորւում է ճնշում բանեցնել թուրքերի վրայ՝ Էրզրումի վիլայէթից որոշ հողամասեր զիջելու Հայաստանին»[2]:

---

[1] Տե՛ս 7 – րդ հղումը:

[2] «Հայրենիք» ամսագիր, թիվ 5, 1954, էջ 10:

Հետաքրքիրն այն է, որ մյուս սկզբնաղբյուրներում այս կետը չկա: Բայց, անկախ այդ հանգամանքից, մի բանի մասին է այդ վկայում՝ ռուսների համար կարևոր նշանակություն ուներ Սևրից Հայաստանի հրաժարումը: Եվ եթե ընդունենք էլ, որ այդ կետը չի եղել, համենայն դեպս, անկախ դրանից Լեգրանը համոզված չի եղել , որ Հայաստանը ձեռք է քաշում Արևմուտքից: Փաստորեն այս կետը եթե եղել է, ապա հակասում է Ս. Վրացյանի այն վկայությանը, որ Սևրից հրաժարվելու Լեգրանի պահանջը կտրուկ կերպով մերժվել է: Սակայն, անկախ այն հանգամանքից՝ եղել է Տերտերյանի հիշատակած կետը նախագծում, թե՝ ոչ, սրա վավերացումն ինքնին նշանակում էր դրանից հրաժարում, որովհետև հայ-թուրքական հարաբերություններին վերաբերվող հիմնական հարցերը հանձն էր առնում լուծել Ռուսաստանը: Անաչառ լինելու համար պետք է պնդել, որ գործնականում Հ. Օհանջանյանի կառավարությունը այնքան էլ հակված չի եղել այս հանաձայնագրի նախագծի իրականացմանը և դարձյալ կողմնորոշված է եղել դեպի Արևմուտքը: Ընդհանուր առմամբ կարելի է պնդել, որ կառավարության մեջ այդ օրերից սկսած առկա է եղել երկու քաղաքական ուղղվածություն՝ ա. հավատարիմ մնալ Դաշնակիցներին, որի ջերմեռանդ կողմնակիցը Հ. Օհանջանյանն էր, բ. շարունակել պայքարը թուրքերի հետ՝ հաղթանակի հույսով՝ դաշնակցելով Վրաստանի հետ, որին հիմնականում

ձգտում էր պաշտպանության նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը: Այս ուղղությանն ավելի շատ հակված էին արևմտահայերը, որոնք անկախության պահպանման կողմնակից էին: Անկախության գաղափարին անմնացորդ նվիրված էին նաև Սեպուհը, Սմբատը և մի քանի ուրիշներ: Իսկ արդեն նոյեմբերի սկզբներին ձևավորվում է նաև թուրքերի հետ բանակցելու անհրաժեշտության համոզումը, որի հիմնական կողմնակից հանդես է գալիս Ալ. Խատիսյանը: Ինչ վերաբերվում է Հայաստանի խորհրդայնացմանը հակվածությանը, ապա թերևս կարելի է պնդել, որ այն ունեին Դրոն և ավելի ուշ արդեն Ս. Վրացյանը: Սա ամենևին այն հետևության տեղիք չպետք է տա, որ Դրոն կողմնակից չի եղել կռվելուն: Պատերազմի ժամանակ եթե խոսում ենք հաղթանակներից, ապա դա տարել են միայն Դրոն և Սեպուհը, որի ամբողջ բրիգադը, ցավոք սրտի չդրեցին նրա տրամադրության տակ:

Բայց այստեղ կարևորն այն է, որ պետք է ընտրվեր առավել քիչ զոհողությամբ առաջնորվելու ուղին, որը համենայն դեպս դեպի Դաշնակիցները կողմնորոշումը չէր: Չպետք է նաև անտեսել մի հանգամանք ևս՝ դաշնակիցներն ամեն կերպ ճնշում էին կառավարությանը՝ հայ-ռուսական մերձեցման փորձերի ժամանակ: Այս առումով հետաքրքիր է համաձայնագրի նախագծից հետո Ստոքսի դիրքորոշումը: Անկախ այն հանգամանքից, որ դաշնակիցները դեմ էին Թուրքիայի վերազարթոնքին, նրանց այդ ավելի ձեռնտու էր,

քան միշտ նեղուցներին հավակնող Ռուսաստանի հզորացումը: Նրանք աշխատել են Անդրկովկասը զերծ պահել Ռուսատանի նվաճման վտանգից: Լեզրանը հոկտեմբերի 24-ին Չիչերինին հետևյալն է հեռագրել.«Մեր բանակցությունները գրավել են Անտանտի լարված ուշադրությունը: Եկավ անգլիական կոմիսար Ստոքսը, որը վաղուց չէ, որ մեկնել էր Երևանից: մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն Ստոքսը առաջարկել է անդրկովկասյան ֆեդերացիայի պլան, որի մեջ պետք է մտնեն, Հայաստանից և Վրաստանից բացի, նաև Ադրբեջանը, որտեղ Ստոքսի հաշվումներով, մուսավաթականները շուտով կգրավեն իշխանությունը և կապ կհաստատեն Դաղստանի հետ: Երևի այդ կապակցությամբ է, որ Վրաստանի նախկին ռազմական մինիստր Գեորգաձեն մի շարք զինվորականների հետ միասին եկել է Երևան: Սպասվում է, որ ֆրանսիական ներկայացուցիչը ևս ժամանի: Ստոքսը Երևանում թողել է իր մշտական ներկայացուցիչներին, մի բան, որ առաջ չէր անում: Բացի դրանից, այստեղ կան իտալական և ամերիկյան ներկայացուցիչներ»[1]:

Ինչպես համոզվում ենք, Անտանտը չէր հաշտվում Հարավային Կովկասի կորստի հետ, բայց կարծում ենք, որ միջոցառումների մշակման առումով արդեն ուշացել էր և

[1] **Ս. Ալիխանյան,** Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում, Երևան, 1966, էջ 148-149:

հայերի համար ճիշտը ԱՄՆ դերծովակալ Բրիստոլի տված խորհրդին հետևելն էր: Մեր ձեռքի տակ է ՀՀ Վրաստանում դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանի «26 հոկտեմբերի, 1920, թիվ 478» գրությունը արտաքին գործոց նախարարին՝ Հ. Օհանջանյանին, որը նույնպես հաստատում է այդ տեսակետի ճշտությունը: Այն հարկ ենք համարում ամբողջովին մեջբերել, քանզի կարևոր եզրակացությունների տեղիք է տալիս: Բեկզադյանը գրում է.

«Երէկ ցերեկը եւ երեկոյան երկու նիստ ունեցանք Վրաց Դելեգացիայի հետ, որի մեջ մտնում են Ռամիշվիլլի, Սաբախտարաշվիլլի եւ Ս. Գ. Մդիվանին: Երկու նիստերումն էլ նրանք սկսում էին սահմանավեճէրից, իսկ մենք – նրանց մեզ անելիք գործնական աջակցությունից: Վերջինից նրանք շարունակ խուսափում էին, սակայն երկրորդ նիստում /որին նրանք հրաւիրել էին նոյն իսկ գեներալ Զախարիաձէին /Начал. Штаба/ ըստ երեւոյթին սահմանավէճերի մասին նրա կարծիքն էլ ունենալու դիտաւորութեամբ/: Նրանք ստիպւած եղան անցնել մեր դրած հարցին եւ արտայայտւեցին պարզ եւ բնորոշ: Ռամիշվիլլին յայտնեց հետեւեալը: - Այո, վտանգը մենք համարում ենք ընդհանուր եւ գտնում ենք, որ պետք է աջակցէնք Հայաստանին, որ նա կարողանա դիմադրել իր թշնամիներ, դրա համար մենք անում ենք այն ինչ որ կարող ենք ներկայ մոմենտում – ցույց տալ Ձեզ թէ բարոյական թէ նիւթական աջակցութիւն: Բարոյականը – մեր բողոքն է Чичерин – ին եւ այն միտինգը, որտեղ այնպես բուռն

համակրանքով արտայայտվել են մեր ականաւոր ներկայացուցիչները Լոմտատիձեն եւ Զուգելին, որոնց ճառերի համար մեր Արտաքին Գործերի Նախարարութիւնը ստիպւած է եղել ներողութիւն խնդրել Սովետական ներկայացուցչութիւնից: Նիւթականը – մենք Ձեզ հնարավորութիւն տալիս զինակոչի ենթարկել մեր հպատակ հայերին, տալիս ենք նաւթ, թոյլ ենք տալիս արտահանել եւ ռազմական պիտոյքներ եւ այսպիսով խախտում ենք նոյնիսկ մեր չեզոքութիւնը ի վնաս մեր շահերի յօգուտ ձեզ - վտանգելով մեր յարաբերութիւնները Սովետական Ռուսաստանի հետ: Ինչ եք ուզում ավելին՝ սա արդեն «բարեացակամ չեզոքութիւն» չէ, այլ խախտումն է ամեն չեզոքութեան: Աւելին մեզնից մի պահանջէք – Ռուսաստանի դէմ մենք այժմ չենք կարող կռւել, որովհետեւ պայմանագիր ունինք, որը չենք ուզում խախտել, իսկ Քեմալի հետ մենք սկսել կռիւ չենք կարող, որովհետեւ ունինք թիւրք հպատակներ Աջարիա, Ախալցխայում, որոնց գրգռելու ոչ մի հարկ չունինք գոնէ առայժմս: Բայց մենք միշտ պատրաստ ենք երեք օրւայ ընթացքում յայտարարել մոբիլիզացիա եւ կռիւ սկսել եթէ նրանք յարձակւեն մեզ վրայ: Իսկ Մդիվանին աւելացրեց դրան, որ իր կարծիքով ոչ մի զինւորական գործակցութեան մասին խօսք խոսք լինել չի կարող մինչեւ մինչեւ որ սահմանավեճերը չվճռւեն: Ռամիշվիլլին աշխատեց մեղմացնել մի քիչ այդ հայտարարութեան տպավորութիւնը, բայց իզուր:

Այսպիսով վրացիների դիրքը պարզ է և շահեկան իրենց տեսակէտից: Ռուսական վտանգը մեր դէմ նրանք **լուրջ չեն համարում** , **ուստի եւ չեն վախենում, որ մենք կարող ենք շուտով ընկնել նրանց ազդեցութեան շրջանի մէջ եւ դառնալ «սովետական»**: Իսկ ինչ վերաբերվում է Քեմալին – **նրանից իրանք իրանց վտանգված չեն համարում** եւ չեն ուզում նրա դեմ կռուել մեզ համար եւ մեզ հետ – թէկուզ, ի հարկէ, բացարձակ չեն ասում որ իրենք իրենց վտանգված չեն համարում, այլ պնդում են հակառակը: Այդպիսով պարզ պէտք է համարել, որ վրացիները մեզ հետ չեն կռուելու եւ այլեւս նրանց վրա որեւէ յոյս դնելու չէ, եթէ նրանք չխանգարեն մեր մոբլիզացիային եւ տրանզիտին եւ տան իսկապէս դիւրութիւններ որոշ կարեւոր ապրանքներ արտահանելու այստեղից եւ Բաթումից - դա ամենամեծ աջակցութիւնը պիտի համարել, որը նրանք այժմ տրամադիր են մեզ անելու: Զախարիաձեի ասելով մեր դէմ կռուում են 18000 զորք / երեք դիվիզիա/ որից երեքական հազար Օլթիի, / նոր 3 - ая Дивизия- ի մասերը/ Մերդենիկի եւ Իգդիրի շրջանում, մնացածը Ղարսի շրջանում, այդ թիւը համարեա թէ ճշտուեց Ստոքսի տուեալներով, որը այսօր իմ հետ ունեցած տեսակցութեան ժամանակ յայտնեց, որ մեր դրութիւնը շատ ծանր է եւ որ ինքը արդեն երեք շաբաթ է, որ հեռագրել է իր կառավարութեանը եւ ոչ մի պատասխան չունի մինչեւ հիմայ: Բնորոշ էր շատ, որ երբ պնդում էի, Անտանտայի ներկայացուցիչները այստեղ մի կոլեկտիւ

ճնշում գործ դնեն վրացիների վրայ, որպէսզի նրանք գան մեզ օգնելու, նա ինձ համոզում էր որ նպատակայարմար է ավելի որ ես **գրաւոր** ձեւակերպեմ մեր դիմումը, ինչպէս որ պահանջում են վրացիք – չէ որ դրանից ոչ մի վնաս չկայ - աւելացնում էր նա: Մոռացա գրել որ վրացիք առաջարկում էին շուտով մեր վեճերը արբիտրի յանձնել, ընտրելով նրան անմիջապէս եւ սահմանափակելով վեճի առարկան: Մեր կարծիքը հակառակն էր – որ եթէ վէճը պիտի յանձնուի արբիտրի, ապա սահմանափակելու մասին խօսք չը պիտի լինի: Վերջինիս պիտի ներկայացուեն երկու կողմերի պահանջների maxsimum – ը եւ ոչ minimum – ը: Այդ խնդիրը մնաց հետեւեալ ժողովին, որում պիտի կարդացի նախկին ժողովների արձանագրութիւնը եւ վավերացի: Եւ դա կլինի այն գրաւոր документ – ը, որին կարծես թէ Ստոքսը այնքան մեծ նշանակութիւն է տալիս:

Ստոքսը ինձ յայտնեց, որ Խատիսեանը իրեն հեռագրել է ու նորից աջակցութիւն խնդրել եւ որ ինքը այսօր անմիջապէս հեռագրել է իր կառավարութեան, որը սակայն չի պատասխանում իրեն: Նա յայտնեց, որ այժմս **նա էլ եկաւ այն համոզմունքի, որ վրացիները մեզ հետ չեն կուելու եւ մեզ չեն օգնելու**, աւելացնելով դրան նաեւ իր պատճառաբանութիւնը, որ նրանք պիտի նաւթ ստանան Ադրբեջանից եւ պիտի իրենց եգիպտացորենը հաւաքեն արեւմտեան Վրաստանում: Ի դէպ, այսօր մասնաւոր աղբիւրներից իմացա իբր թէ Ստոքսը ասել է որ իր դրութիւնը

բավական անյարմար է այժմս, որովհետեւ նրա կառավարութիւնը նրան կտրուկ «դիրեկտիվներ» չի տալիս բոլշեւիկների վերաբերեալ: Դրա պատճառն այն է, որ Անգլիայի կաբինէտի մէջ երկու հոսանք կայ, մէկը կտրականապէս բոլշեւիկների դէմ – միւսը նրանց հետ համաձայնութեան գալու կողմնակից: Եւ որովհետեւ այդ երկու հոսանքները դեռ մրցում են եւ ոչ մի կողմը դեռ չի յաղթել , ուստի եւ ինքը մնում է առանց որոշ Директив – ների: Այս հանգամանքը պէտք է ի նկատի ունենալ եւ առանձին յոյսեր չդնել նրա խոստումների վրայ:

Դիւանագիտական ներկայացուցիչ՝

(ստորագրություն)»[1]:

(Ընդգծումները՝ Տ. Բեկզադյանի – Ա. Ն.):

Չիչերինին Լեգրանի հեռագիրը և Բեկզադյանի այս գրությունը կարևոր եզրակացությունների տեղիք են տալիս՝ կապված նաև այդ պատճառների հետ: Այդ եզրակացությունները հետևյալներն են.

Առաջին. Փաստորեն Արևմուտքը ամեն կերպ ձգտել է խոչընդոտել կովկասյան ժողովուրդների, այդ թվում, բնականաբար, նաև հայերի դեպի Ռուսաստան կողմնորոշումը: Հայաստանի կառավարությունը չէր կարող դա անտեսել, քանզի նրա նյութական աջակցությամբ էր սպառազինել իր բանակը, վերականգնել երկրի տնտեսությունը և այլն: Սա նշանակում է՝ դյուրին խնդիր

[1] ՀԱԱ, Ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 1-3:

չէր նրանից հրաժարվելը, մանավանդ Սևրի դաշնագրից, ինչին ձգտում էր Ռուսաստանը: Իսկ Արևմուտքից կառչած մնալը նպաստում էր Թուրքիային, Ադրբեջանին և ՌԿ(բ)Կ թուրքամետ ներկայացուցիչներին խոչընդոտելու այդ համաձայնագրի ստորագրմանը:

Երկրորդ. Վրացիները պարզ հայտարարում էին, որ իրենք չեն դաշնակցելու հայերի հետ ընդդեմ թուրքերի և ռուսների, պատճառաբանելով, որ Հայաստանը չի խորհրդայնացվի և որ իրենք ռուսներ հետ ունեն պայմանագիր: Նրանք Քեմալից էլ վտանգ չէին սպասում, քանի որ նա մինչև Հայաստանի վրա հարձակումը գաղտնի համաձայնության էր եկել Վրաստանի հետ՝ վերջինիս չեզոք մնալու մասին: Այդ մասին Ալ. Խատիսյանն իր գրքում մեջբերում է Ալեքսանդրապոլի բանակցությունների ժամանակ Կարաբեքիր փաշայի խոստովանությունը. «Դեռ հայերու դէմ պատերազմական գործողութիւններ սկսելէ առաջ, ըսավ ան, Անգորայի ներկայացուցիչները ի դէմս Եուսուֆ Քեմալ բէյի եւ Ալի Ֆուատ փաշայի 1920թ. ամռանը եղան Թիֆլիս և վրաց կառավարութեան հետ դաշն կապեցին, որու զորութեամբ Վրաստանը , հայ – թրքական պատերազմ ծագելու պարագային, պէտք է չէզոքութիւն պահէր եւ ատոր փոխարէն պետք է ստանար Բորչալուի եւ Ախալքալաքի գաւառները եւ Արտահանի շրջանը: Կարաբեքիրը նոյնիսկ ցոյց տուաւ ինձ այն քարտէսը, որուն վրայ գծուած էին Վրաստանի սահմանները, համաձայն

չէզոքութեան մասին կնքուած դաշնագրի»[1]: Ալ. Խատիսյանի այս տեղեկությունը հաստատվում է մեկ այլ նամակով, որը թարգմանաբար մեջ է բերել «Մշակը»: Այնտեղ նույնպես խոսվում է Յուսուֆ Քեմալի առաքելության մասին, որին ընդունում է Գեգեչկորին: «Ինչ էլ չլիներ այս միսիայի հետևանքը, - կարդում ենք այնտեղ, - մի բան պարզ է - ձեռք էր բերուած այն, որ հայ – քեմալական կռուի դեպքում Վրաստանը պիտի բացարձակ չեզոքութիւն պահպաներ»[2] : Հայերը վրացիների հետ բանակցելու ընթացքում այս համաձայնությունից տեղյակ էին, որի պատճառով մերժվեց նաև հայ – վրացական դաշինքի խնդրով Թիֆլիս մեկնած Ռուբենի առաջարկությունը: Այսպիսով, Վրաստանի մերժումը պետք է հիմք հանդիսանար ուժեղացնելու հակվածությունը դեպի Ռուսաստանը, որը դեռևս Թուրքիայի հետ չէր գծել Կովկասյան սահմանները:

Երրորդ. Բեկզադյանի գրությունից պարզվում է, որ փաստորեն Դաշնակիցները չեն կարողանում հասնել կովկասյան հանրապետությունների դաշինքին, գոնե հայ - վրացական և որ շատ կարևոր է՝ նրանք արդեն չունեին հստակ առաջարկներ իրենց կովկասյան ներկայացուցիչներին՝ ընդդեմ բոլշևիկների: Ավելին՝ անգլիական կառավարությունն էլ արդեն երկփեղկվում էր՝ բոլշևիկների հետ համաձայնության առումով: Հայ

[1] **Ալ. Խատիսեան,** Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Պէյրութ, 1968, էջ 307:

[2] «Մշակ», 11 նոյեմբեր, 1920:

դիվանագիտության պարտության վկայությունն էր այն, որ այն դեպքում երբ Անտանտն էր փորձում լեզու գտնել բոլշևիկների և քեմալականների հետ, դեռևս հույսեր էր կապում այդ նույն դաշնակիցների հետ:

Կարծում ենք, որ մինչև հոկտեմբերի 28–ի թուրքական երկրորդ հարձակումը հայերը պետք է դնեին կամովին խորհրդային կարգեր ընդունելու հարց՝ առանց վախենալու դաշնակիցներից: Իսկ երբ դա արեցին, արդեն բավական ուշ էր: Սրանում առավել համոզվելու համար՝ դիմենք նոր փաստերի: Ա. Տերտերյանը, որը թերևս ժամանակի հայ ամենախելացի և իրապաշտ դիվանագետներից մեկն էր և որը Երևանում դարձյալ մասնակցում էր Լեգրանի հետ բանակցություններին, վկայում է, որ հոկտեմբերին Երևան վերադարձած Հայաստանի պատվիրակության անդամներից մասնավորապես Հ. Քաջազնունին գտնում էր, որ այլևս ոչ Անտանտի և ոչ էլ Ամերիկայի վրա հույս չպետք է դնել, քանի որ այդ տպավորությունն էր ստացել իր բազմաթիվ հանդիպումներից: «Հայաստանի պատվիրակութիւնը այն կարծիքին էր, - գրում է Հ. Տերտերյանը, - որ դաշնակիցները, ինչքան էլ բարեացակամ լինէին դէպի Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի դատը, իսկ Խորհրդային իշխանութիւնն էլ ո'չ բարեացակամ, ամենից առաջ պէտք է հաշուի առնուեր մերկ ու դառն իրականութիւնը»[1]: Իսկ այդ իրականությունը հետևյալն էր՝ Դաշնակիցները հեռու էին Հայաստանի

[1] «Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 5, Մայիս, 1954, էջ 6:

սահմաններից, իսկ Ռուսաստանի զորքերն արդեն գտնվում էին նրա սահմաններին մոտ: Ուստի և պատվիրակությունը կառավարությանն առաջարկում էր. «ամեն գնով ու զիջումներով լեզու գտնել Խորհրդային կառավարութեան հետ, անգամ Սեւրից հրաժարուելու պայմանով»[1]:

Փաստորեն Սևրից հրաժարվելու անհրաժեշտության գիտակցումը կար, որը չամրագրվեց համաձայնագրի նախագծում, իսկ խորհրդային կարգեր մտցնելունը՝ ոչ: Բայց որ մինչև թուրքական հոկտեմբերի 28 - ի երկրորդ հարձակումը Հայաստանը խորհրդային հռչակելը կարող էր այն կանխել, երևում է նաև նրանից, որ հոկտեմբերի 12-ի նամակով Չիչերինը Քաղբյուրոյին առաջարկներ է անում, որոնց հավանություն է տալիս Լենինը և որոնք հոկտեմբերի 14-ին ընդունվում են Քաղբյուրոյի կողմից: Այդ առաջարկներն ունեին հետևյալ բովանդակությունը. «1) Համաձայնել Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատելու համար վճռական գործողությունների դիմելու անհրաժեշտության մասին Հայաստանի Կ(բ)Կ Կենտկոմի և ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի կարծիքի հետ, 2) նրան քաղաքական օգնություն ցույց տալ թուրքերի հետագա առաջխաղացումը կասեցնելու համար, 3) պաշտպանել նոր, խորհրդային կառավարությունը»[2]:

---

[1] Նույն տեղում:

[2] **Վ. Ի. Լենին,** ԵԼԺ, հ. 54, էջ 858-859:

Այստեղից հետևությունը մեկն է՝ Հայաստանի խորհրդայնացումը հիմք կհանդիսանար թուրքերի առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար: Սակայն, Հայաստանի կառավարությունը խորհրդայնացման հարց չդրեց, դրա փոխարեն գնալով Լեգրանի հետ համաձայնագրին, որն ինչ-որ տեղ նշանակում էր քաղաքական շրջադարձ դեպի Ռուսաստանը: Սակայն այդ համաձայնագրի նախագիծը կյանքի չկոչվեց և, կարծում ենք, այն հիմնական պատճառով, որ ՀՀ կառավարությունում չդրվեց կամովին խորհրդայնացման հարց: Հարց է առաջանում՝ իսկ ինչու՞ չիրականացավ Չիչերինի առաջարկած, ընդ որում Օրջոնիկիձեի կարծիքի հաշվառմամբ, և Քաղբյուրոյի ընդունած վերոհիշյալ առաջին կետը Հայաստանի խորհրդայնացման մասին: Մեր խորին համոզմամբ պետք է առանձնացնել երկու պատճառ՝ ա) Լեգրանի հետ բանակցությունները, որոնք չէին բացառում Հայաստանի կառավարության կողմից խաղաղ կերպով խորհրդայնանալու հնարավորությունը, բ) Հայաստանում խորհրդային զորքեր մտցնելու դեպքում նրանց դիմադրություն ցույց տալու հնարավորությունը: Այս առումով տրամաբանական է և հետաքրքիր Է. Զոհրաբյանի հետևյալ նկատառումը կապված վերոհիշյալ որոշման չիրականացման հետ: Ըստ նրա էլ՝ որոշման համար հիմք է հանդիսացել «Գ. Օրջոնիկիձեի այն հաղորդումը, որ «դաշնակցական կառավարությունը, հավանորեն

հրաժարական կտա և հնարավորություն կստեղծվի իշխանությունը կոմունիստների ձեռքն անցնելու համար» (իշխանության խաղաղ, անցավագին անցում): Մինչդեռ որոշման առաջին կետում խոսվում է «Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատելու համար վճռական գործողություններ ծավալելու անհրաժեշտության մասին» (Այդ որոշումը մեջբերեցինք քիչ առաջ – Ա. Ն.): Իսկ թե ինչ բնույթի վճռական գործողություններ պետք է ծավալվեն, այդ մասին որոշումը լռում է : Գուցե հենց դա է պատճառը, որ որոշման իրագործման ղեկի մոտ կանգնած գործիչները (Ստալին, Չիչերին և ուրիշներ) տարբեր կերպ են ընկալել ու մոտեցել խնդրին: Այսպես, եթե Չիչերինը գտնում էր, որ Հայաստանը փրկելու համար պետք է դիմել արագ ու վճռական գործողությունների՝ ընդհուպ մինչև Հայաստանի գրավումը կարմիր բանակի կողմից, ապա Ստալինը՝ հակառակը, բռնել էր սպասողական, զգուշավոր տակտիկայի գիծը և այն հիմնավորելու համար նույնիսկ Մոսկվային վախեցնում էր Հայաստան զորք մտցնելու դեպքում քեմալա - անտանտայական ճակատ ստեղծվելու հնարավոր հեռանկարով»[1]:

Իսկապես, Հայաստանի վրա կարմիրների հարձակումը կարող էր դիմադրությունների տեղիք տալ: Այդ առումով բավական է հիշել կարմիր բանակի դեմ Սեպուհի և Նժդեհի

[1] **Է. Ա. Զոհրաբյան,** Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները (1920-1922թթ.), էջ 238:

հերոսական կռիվները: Սակայն արդեն իրավիճակը փոխվել էր և Հայաստանին անհրաժեշտ էր, ինչպես նշեցինք, խաղաղ խորհրդայնացման որոշման ընդունում: Չանելով դա, նա կանգնում էր ծայրահեղ վտանգի առջև, քանի որ կարմիրները տատանվում էին Հայաստանում խորհրդային կարգերի մտցնելու հարցում, որովհետև նաև վախենում էին Անտանտի միջամտությունից և դեպի նա Քեմալի շրջադարձից, որն ամենևին բացառված չէր: Պատահական չէ, որ Քեմալն անկախ բոլշևիկների հետ բարեկամական կապերից, 1920 - 1921թթ. գաղտնի բանակցություններ է վարել նաև Անտանտի երկրների հետ, իսկ արդեն 1921թ. հոկտեմբերին պայմանագիր կնքեց Ֆրանսիայի հետ:

Ելնելով այս ամենից, դժվար է համաձայնվել պատմաբան Լ. Խուրշուդյանի մի հարցադրման և դրան իր իսկ տված պատասխանի հետ: «Հարց է առաջանում, - գրում է նա, - ինչու Խորհրդային Ռուսաստանը, եթե իրոք անկեղծորեն ձգտում էր փրկել հայ ժողովրդին թուրքական հարձակումից, պաշտոնական նոտայով չդիմեց Թուրքիային՝ պահանջելով անմիջապես դադարեցնել հարձակումը: Գաղտնիք չէ, որ Ռուսաստանի խիստ նոտայի դեպքում Թուրքիան հարկադրված կլիներ անմիջապես դադարեցնել հարձակումը»[1]:

Թերևս իսկապես Ռուսաստանին ավելի շատ հետաքրքրում էին իր քաղաքական շահերը, քան թե հայ

[1] **Լ. Խուրշուդյան,** նշվ. աշխ., էջ 205:

ժողովրդի փրկությունը, բայց տվյալ նոտան հազիվ թե զսպեր քեմալականներին, որոնք ռուսական ոսկով և զենքով ուժեղացած՝ իրենց չափազանց ինքնավստահ էին զգում:

Կարելի է դարձյալ փաստեր բերել՝ ապացուցելու համար, որ Հայաստանի վրա կարմիր բանակի հարձակումը տվյալ իրավիճակում նպատակահարմար չի համարվել, բայց կարծում ենք՝ դրանց կարիքն այլևս չկա: Բայց ցավալին այն է, որ Քեմալին վանելու վախը ստիպեց բոլշևիկներին չվավերացնելու Լեգրանի հետ կազմած համաձայնագրի նախագիծը ևս: Վերևում մեր մեջբերած համաձայնագրի կետերի շուրջը գալով ընդհանուր եզրակացության, բանակցող կողմերը հոկտեմբերի 28-ին ստորագրում են «Եզրափակիչ որոշման արձանագրությունը» որն ուներ հետևյալ բովանդակությունը.

«ՌՍՖՍՀ - կառավարության լիազոր Բորիս Վասիլևիչ Լեգրանը և Հայկական Հանրապետության կառավարության լիազորներ Լևոն Շանթը, Համբարձում Տերտերյանը և Լևոն Զարաֆյանը 1920 թվականի հոկտեմբերի 28-ին իրենց լիազորագրերը փոխանակելով և դրանք գտնելով պատշաճ ու սահմանված ձևի, համաձայնության եկան հետևյալի շուրջը.

1. Մեկ կողմից ՌՍՖՍՀ-ի կառավարությունը և մյուս կողմից Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն ստանձնում են սույն արձանագրությանը առդրվող հաշտության պայմանագրի նախագիծը և նրան վերաբերող լրացումներն ստորագրելու պարտավորություն, պայմանով՝

1) Որ ՌՍՖՍՀ-ի և Ադրբեջանի ՍՍՀ-ի կառավարությունները ճանաչում են վիճարկելի մարզերի – Նախիջևանի և Զանգեզուրի գավառների – տերիտորիաների նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետության անսասան իրավունքը և այդ գավառների սահմաններից դուրս կբերվեն այն բոլոր զորամասերը, որոնք գտնվում են ՌՍՖՍՀ-ի և ԱՍՖՍՀ-ի հրամանատարության ենթակայության տակ:

2) Որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, իրեն հերթին, անվերապահորեն կհրաժարվի որևէ պահանջներից այսպես կոչված Ղարաբաղի մարզի նկատմամբ, բացառությամբ այն անկյունի, որն առաջացնում են Նոր Բայազեդի գավառի արևելյան սահմանագիծը և Շարուր-Դարալագյազի գավառի արևելյան սահմանագծի և Զանգեզուրի գավառի հյուսիսային սահմանագծի մի մասը՝ Գիկալդաղ սարից դեպի Չիչաքլի սարն ընթացող պայմանական գծով (քարտեզի մասշտաբը՝ 1 մատնաչափում-10 վերստ):

3) Որ ՌՍՖՍՀ-ն ուշադրության առնելով Հայաստանի աշխատավոր ժողովրդի աղետալի դրությունը, որպես անվերադարձ փոխատվություն տալիս է ոսկով երկու և կես միլիոն ռուբլի:

II. Հայաստանի Հանրապետությունը, ելնելով Թուրքական Հայաստանի մարզերում վիճարկելի տերիտորիալ հարցերը Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության հետ բարեկամաբար լուծելու

դիտավորություններից, պատրաստ է այդ հարցերի լուծման գործում ընդունել ՌՍՖՍՀ-ի կառավարության օժանդակությունն այն բանից հետո, երբ՝

1) Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունն իր զորքերը կքաշի մինչև 1914թ. ռուս-թուրքական նախկին սահմանը:

2) Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը կհրաժարվի Բրեստ- Լիտովսկի պայմանագրից և Բաթումի կոնվենցիայից:

3) Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի կառավարությունն անվերապահորեն ճանաչում է Հայաստանի Հանրապետության անկախությունն այն սահմաններում, որոնք որոշված են ՌՍՖՍՀ-ի և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքված հաշտության պայմանագրով:

Վերոնշյալ պայմանների կատարումից հետո, ՌՍՖՍՀ-ի բարեկամական օժանդակությամբ, լրացուցիչ կմշակվեն վիճարկելի տերիտորիալ հարցերի խաղաղ լուծման հիմունքները»[1]:

Ժամանակշրջանի իրադարձությունների սառը բանականությամբ վերլուծությունը ստիպում է եզրակացնել, որ այս համաձայնագիրն արդեն ուշացած էր և նրա վավերացման հնարավորությունը խիստ կասկածելի: Ս. Վրացյանը նրան առնչվող գլուխը հետևյալ տողերով է

[1] Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828 - 1923), Երևան, 1972, էջ 457-458:

ավարտում. «Համաձայնութիւնը երկուստեք կայացաւ, և Լեգրանը մեկնեց Բագու՝ ստանալու համար Մոսկւայի վերջնական համաձայնութիւնը, որից յետոյ պիտի վերադառնար Երեւան, ուր եւ պիտի ստորագրուէր «բարեկամութեան և խաղաղութեան դաշինքը Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Հայաստանի միջեւ»: Գնաց - եւ այլեւս դաշնագրի խօսքը չլսուեց»[1]:

Իսկ ինչու չլսվեց: Այդ հարցին գրեթե պատասխանեցինք, փորձելով ապացուցել, որ Ռուսաստանը, անկախ կայացած որոշումից, քաղաքական առումով նպատակահարմար չէր համարում կարմիր բանակ մտցնել Հայաստան, զգուշանալով Անտանտից և հատկապես Թուրքիայի շրջադարձից դեպի Արևմուտք, ինչպես նաև հայկական դիմադրությունից: Համաձայնագրի կետերի իրականացումն ինքնին կնշանակեր ընդհարում Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ, որը նրան ամենևին ձեռնտու չէր: Այն տպավորությունն էր ստացվելու, որ զինելով Թուրքիային ընդդեմ Դաշնակիցների, Ռուսաստանը պայքար էր մղելու դրանց դաշնակից ճանաչված Հայաստանի դեմ: Այս իսկ պատճառով նրան ինչքան էլ տհաճ լիներ Հայկական տարածքներում Թուրքիայի և Ադրբեջանի ամրապնդվելը, նա չէր կարող խաղաղ կամ զինված միջամտությամբ պարտադրեր Թուրքիային համաձայնագրի կետերը: Այլ

[1] **Ս. Վրացեան,** նշվ. աշխ. էջ 459:

հարց է, եթե Հայաստանը համաձայնագրով ընդուներ խորհրդային կարգեր: Այս դեպքում Թուրքիայի հետ շատ հարցեր միգուցե լուծվեին խաղաղ կերպով և հոկտեմբերի 28-ին նա չսկսեր պատերազմի երկրորդ փուլը, որն աղետալի ավարտ ունեցավ հայ ժողովրդի համար: Գուցե առարկություններ կլինեն, թե դա էլ անհնար էր, որովհետև կար ռուս-թուրքական գաղտնի համաձայնագիր, բայց կրկնում ենք՝ նման համաձայնագիր, որով վերջնականապես հստակեցված էին հայկական տարածքների ռուս, թուրք կամ ադրբեջանական կողմերին պատկանելիության հարցերը, տակավին գոյություն չուներ: Համոզվելու համար, որ անհնար էր հոկտեմբերի 28-ի նախագծի իրականացումը, կարելի է թեկուզ և «Եզրափակիչ արձանագրության» կետերի մեկ առ մեկ վերլուծություններով: Փորձենք այդ ևս կատարել, այս բաժինը փակելուց առաջ:

Առաջին կետում ՌՍՖՍՀ-ն և ԱՍՖՍՀ-ն պարտավորվում են ճանաչել վիճելի տարածքների՝ Նախիջևանի և Զանգեզուրի նկատմամբ Հայաստանի անսասան իրավունքը, այնտեղից դուրս բերելով իրենց հրամանատարության տակ գտնվող զորամասերը: Բայց ինչպես դա կարող էր այժմ հնարավոր լինել, երբ օգոստոսի 10-ի պայմանագրով հնարավոր չեղավ, անկախ նույն Լեգրանի և Չիչերինի ջանքերից: Այն ժամանակ դեռ թուրքական հարձակում չկար, իսկ Արևելյան ժողովուրդների

համագումարի որոշմամբ Հայաստանը ճանաչվել էր ի«մպերիալիստական երկիր»:

Երկրորդ կետով Հայաստանի Հանրապետությունն իր հերթին պարտավորվում է հրաժարվել Ղարաբաղի նկատմամբ պահանջներից՝ որոշ սահմանագծային տարածքներից զատ, որոնք արդեն հիշատակեցինք: Բայց Ղարաբաղի Ադրբեջանին զիջումը վերջինիս համար պայման չէր Նախիջևանից և Զանգեզուրից հրաժարվելու համար:

Երրորդ կետով Ռուսաստանը պարտավորվում էր Հայաստանին նվիրել 2,5 մլն. ոսկի: Բայց չէ որ Ադրբեջանը և Թուրքիան դա կդիտարկեին օգնություն իրենց թշնամուն, դրա համար հիմք ծառայեցնելով նրա հակվածությունը դեպի դաշնակիցները:

Խիստ կասկածելի էր նաև Արձանագրության երկրորդ մասի Թուրքիային վերաբերվող կետերի իրականացումը: Դրանցից առաջինով Ռուսաստանը փաստորեն պարտավորվում էր հասնել նրան, որ Թուրքիան իր զորքերը հետ քաշեր մինչև 1914թ. սահմանները: Սակայն ինչպես էր դա հնարավոր, երբ, կրկին շեշտում ենք, Թուրքիայի համար Հայաստանը Անտանտի դաշնակից էր, իսկ ինքը Ռուսաստանի համար բարեկամ, որը պայքարում էր հանուն «սոցիալիստական հեղափոխության»: Չմոռանանք, որ Շահթախթ - Նախիջևան գծի առումով զիջող կողմն ի վերջո դարձավ Ռուսաստանը:

Եվ վերջապես քաղաքական ռոմանտիզմով տարվել կշանակի հավատալ, որ ԹԱՄԺ-ն կճանաչեր ՀՀ անկախությունը համաձայնագրով մատնանշված սահմաններում, մանավանդ, որ Ռուսաստանը առաջնորդվում էր զգույշ մարտավարությամբ, ձգտելով իրենից չվանել քեմալականներին և հնարավորություն չտալ նրան թեքվելու դեպի Անտանտան, որին նեղուցներից քշելը Ռուսաստանի համար առաջին խնդիրն էր:

Եվ պատահական չէ, որ Բաքվում նոյեմբերի 4-ին կայացած ՌԿ(բ)Կ ԿԿ Կավբյուրոյի և Ադրբեջանի ԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի միացյալ նիստը փաստորեն մերժեց համաձայնագրի նախագիծը: Նիստին մասնակցել են քաղբյուրոյի անդամներ Նարիմանովը, Կամինսկին, Հուսեյնովը, Եգորովը, Կավբյուրոյի անդամներ Ստալինը, Օրջոնիկիձեն, Ստասովան, ինչպես նաև Շեյնմանը, Լեգրանը, Գաբրիելյանը և Կարաևը: Մենք ասում ենք փաստորեն, որովհետև այնտեղ թեպետ չկա մերժման խոսք, բայց հավասարազոր է դրան: Այնտեղ մասնավորապես կարդում ենք.

«ա) Մինչև ՌԿԿ Կենտկոմի հետ այդ հարցի շուրջ բանակցություններ վարելը, Հայաստանին ներկայացրած պայմանագրի մասին վերջնական որոշում չկայացնել, բանակցությունների վարելը հանձնարարել ընկ. Ստալինին (վերջինս Ռուսաստանի կոմկուսի Կենտկոմի սեպտեմբերի 20-ի որոշման համաձայն ուղարկվել էր Բաքու, ուր հասել էր

հոկտեմբերի վերջերին, Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության կարգավորման խնդրով- Ա. Ն.):

բ) Միաժամանակ հայտնել Քաղբյուրոյի կարծիքը, որ առաջարկված պայմանագրի՝ Զանգեզուրը և Նախիջևանը Հայաստանին տալու մասին կետը օգտակար չէ ո՛չ քաղաքական, ո՛չ ռազմական, ո՛չ էլ ռազմավարական առումով և կարող է կատարվել միայն ծայրահեղ դեպքում:

գ) Անհրաժեշտ համարել ընկ. Լեգրանի մեկնումը Մոսկվա՝ Հայաստանի հետ կապված հարցի պարզաբանման համար…»[1]:

Կավբյուրոն իրավասու չէր կարող լինել համաձայնագրի մերժման որոշում ընդունել, որովհետև նրանից տեղյակ էր ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոն, նաև Չիչերինը և Լենինը: Լեգրանը փոքր մարդ էր՝ ինքնուրույն դրան գնալու համար: Այնպես որ վճռական խոսքը պատկանում էր Մոսկվային: Բայց հիշյալ որոշումը միտված էր նրա ձախողմանը. մասնավորապես բ. կետը: Պատմագրության մեջ այն կարծիքը կա, որ համաձայնագրի չվավերացման գործում կարևոր դերակատարություն է ունեցել Ստալինը, որը համարվում է շեշտված հակահայ: Բայց կարծում ենք, անկախ նրա այդպիսին լինելու կամ չլինելու հանգամանքից, ինքը չէ, որ որոշում էր ռուսական արտաքին քաղաքականության ուղղվածությունը: Չիչերինը նույնպես ձգտելով զսպել թուրքական ախորժակները,

[1] **Լ. Խուրշուդյան,** նշվ. աշխ., էջ 214:

հաճախ հակասական դիրքորոշում էր դրսևորում Թուրքիայի նկատմամբ: Նա, որ հակառակ Ստալինի, ներկայացվում է հայամետ, դարձյալ ելնում էր Խորհրդային Ռուսատանի շահերից՝ ճգտելով Թուրքիայի ազդեցության ոլորտներից զերծ պահել հայկական տարածքներ, նպատակ ունենալով դրանք տեսնել ռուսական: Կարծում ենք, որ սա է պատմական ճշմարտությունը: Պարզապես բերեց Թուրքիայի և Ադրբեջանի բախտը, որովհետև Ռուսաստանը, ինչպես բազմիցս շեշտել ենք, չէր ցանկանում կորցնել իր իսկ հզորացրած Քեմալին, որը նրա համար ավելի կարևոր խնդիր էր, քան Հայաստանի փրկությունը: Քեմալի դիրքորոշման փոփոխությունը արդեն նպաստավոր էր Անտանտին, որը նա չէր ցանկանա և կարող էր հակախորհրդային դարձնել Ադրբեջանին, որի հեղկոմը նոյեմբերի 6-ի նիստում Նարիմանովի նախագահությամբ համաձայնագրի վերաբերյալ քննարկումից հետո ընդունեց հետևյալ որոշումը. «Ադրբեջանի կառավարությունը քննության առնելով Հայաստանում ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայկացուցիչ ընկ. Լեգրանի Հայաստանի հետ կնքած պայմանագիրը, գտնում է այ միանգամայն անթույլատրելի, քանի որ Հայաստանի դաշնակցական կառավարության հետ նման կարգի պայմանագրի կնքումը նշանակում է հրաժարում արևելյան քաղաքականությունից, ինչպես նաև Ադրբեջանին հանձնում է դաշնակների ջախջախմանը:

Ուստի, ԱԽՍՀ կառավարությունը թախանձագին խնդրում է հրաժարվել պայմանագրի ստորագրումից»[1]:

Ինչպես մի ավելորդ անգամ համոզվում ենք, թուրք-ադրբեջանական կողմը սեթևեթում էր՝ իրեն ներկայացնելով Անտանտի թշնամի և այստեղից էլ՝ պայմանագրի ստորագրումը համարելով հրաժարում արևելյան քաղաքականությունից, փաստորեն հոգեբանական գրոհ էր ձեռնարկում բոլշևիկների դեմ՝ պարզ հասկացնելով, որ ցանկացած պահին կարող է փոխել իր քաղքականությունը: Եվ սա հնարավոր չէր հաշվի չառնել Մոսկվայում, որի գլխավոր նպատակն ոչ այնքան Թուրքիայի կրկին հառնելն էր, որն արդեն իրողություն էր, այլ նրանով Դաշնակիցներին նեղուցներից քշելը: Ահա սա էր համաձայնագրի չվավերացման գլխավոր պատճառը և ոչ թե ինչ-ինչ անձանց հակահայ դիրքորոշումը: Վավերացնելով պայմանագիրը կնշանակեր ձեռնոց նետել Քեմալին, որից կշահեր միայն Արևմուտքը: Ուստի և, ամենևին պատահական չէ, որ Ստալինը նոյեմբերի 5-ին հետևյալն է հեռագրում Լենինին. «Դրությունը Թուրքիայում պարզ չէ, այն կարող է վտանգավոր դառնալ, եթե տեղի ունենա Քեմալի համաձայնությունն Անտանտի հետ, քանի որ Քեմալի չեզոքացումը կդյուրացնի Անտանտի արշավանքը դեպի Բաքու: Հետևաբար, առանց մանրակրկիտ հետախուզության և Թուրքիայում իրադրության պարզաբանման պետք չէ

[1] ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 2., գ. 1141, փ. 10, թ. 1:

Հայաստանի հետ պայմանագիր կնքել, որը Հայաստանին, այսինքն՝ Անտանտին կհանձնի մուսուլման ազգաբնակչությամբ ստրատեգիական կարևորագույն մի շրջան և որը մեզ կներքաշի կոնֆլիկտի մեջ Թուրքիայի հետ: Անհրաժեշտ է առայժմ ձգձգել Հայաստանի հետ պայմանագրի կնքումը, ձևացնելով, որ Հայաստանի համար ձեռնտու հաշտություն ենք ցանկանում, իսկ հետո կերևա»[1]:

Այս փաստով մեկ անգամ ևս համոզվում ենք, որ Ռուսաստանի համար առաջին խնդիրը Անտանտի դեմ պայքարն էր, որի անհրաժեշտությամբ և Թուրքիայի հետ պատերազմի մեջ ներքաշմամբ պետք է պայմանավորել համաձայնագրի չվավերացումը և ոչ թե անհատների հակահայ դիրքորոշմամբ: Եվ սա է հիմնական պատճառը, որ հայ – ռուսական համաձայնագրի նախագիծը օրակարգից վերջնականապես հանվեց:

Այս ամենից հետո մեզ մնում է որոնել երկու հարցի պատասխանը՝ ա. ինչու Թուրքիան Հայաստանի հետ պատերազմի երկրորդ փուլը սկսեց հենց հոկտեմբերի 28-ին, այսինքն՝ եզրափակիչ ակտի ստորագրման օրը, և բ. ինչու էին Չիչերինը և հատկապես Լեգրանն ամեն կերպ ձգտում հասնելու այս պայմանագրի վավերացմանը:

---

[1] «Հայաստանի Հանրապետություն», 16 մարտի, 1991, տե՛ս **Երվանդ Սարգսյան,** Խորհրդա-թուրքական անդրկուլիսյան բանակցությունները Մոսկվայում 1921թ. փետրվար-մարտ ամիսներին և մարտի 16-ի պայմանագիրը:

Առաջին հարցի պատասխանը կարծում ենք հետևյալն է՝ թուրքերը ուշադրությամբ հետևում էին Լեգրանի և ՀՀ պատվիրակության բանակցությունների ընթացքին և դրանց ելքին: Չէր բացառվում, որ Հայաստանի իշխանությունները հրաժարվեին դաշնակիցներից, Սևրի պայմանագրից և գնային իշխանափոխության՝ ընդունելով խորհրդային կարգեր, որի դեպքում Խորհրդային իշխանությունը կարող էր կտրուկ կերպով միջամտեր հայ – թուրքական պատերազմին՝ ստիպելով կանգնեցնել թուրքերի առաջխաղացումը: Բայց համաձայնագրի նախագծում չէր դրվում խորհրդայնացման հարց և ընդհակառակը՝ շատ հարցեր նախատեսվում էր լուծել հօգուտ հայերի, այն դեպքում, երբ Հայաստանը դիտվում էր Թուրքիայի թշնամի և Անտանտի դաշնակից: Եվ ահա, համոզված լինելով, որ Ռուսաստանը այս դեպքում չունի լուրջ դրդապատճառ՝ խոչընդոտելու Թուրքիայի հարձակմանը, վերսկսեց այն: Նա համոզված էր, որ քանի Հայաստանը չի խորհրդայնացվել, Ռուսաստանը չի միջամտի, քանզի դա կնշանակի ընդհարում իր հետ, որին դեռ երեկ զինում էր: Երկրորդ կարևոր պատճառն, ըստ մեզ, այն էր, որ Թուրքիան փորձում էր ճշտել, թե արդյոք հարձակման խորացման դեպքում Հայաստանին չէր օգնի Անտանտը: Նույն հոկտեմբեր ամսին նա արդեն վստահ դարձավ, որ այդ օգնությունը չի լինելու: Ընդհակառակը՝ Անտանտն ինքն էր արդեն փորձում շահել Քեմալի բարեկամությունը և վերջինս գիտեր, որ դրա

հնարավորության գիտակցությունը կկասեցներ ռուսական ամեն միջամտություն Հայաստանի օգտին, որը տվյալ իրավիճակում նշանակում էր իր օգտին: Իսկ որ Անտանտը փորձում էր բարեկամանալ Քեմալի հետ, վկայում է և այն, որ Անգլիայի համաձայնությամբ հոկտեմբերին սուլթանական կառավարության նախագահի պաշտոնում Ֆերիդ փաշայի փոխարեն նշանակվում է Թևֆիկ փաշան, իսկ արտաքին և ներքին գործերի նախարար է նշանակվում Իզզեթ փաշան, որը հեղինակավոր անձ էր քեմալականների շրջանում; Վերջինս նույնիսկ մեկնում է Անկարա և բանակցում քեմալականների հետ՝ փորձելով նրանց կողմնորոշել դեպի Անտանտը: Այդ մասին կա Քեմալի վկայությունը[1] : Այնպես, որ Քեմալն այլևս հօգուտ Հայաստանի Դաշնակիցների միջամտությունից էլ չէր վախենում: Այսպիսով՝ Անտանտին միանալու վախը կասեցնում էր ռուսների միջամտությունը, իսկ Քեմալին սիրաշահելու ցանկությունը՝ Անտանտի: Եվ միանգամայն ճիշտ էր դերծովակալ Բրիստոլը, որը արդեն 1921թ, փետրվարին, Ալ. Խատիսյանի հետ ունեցած երրորդ հանդիպման շամանակ, նրան հետևյալն է ասում. «Դուք տուժեցիք, Եւրոպան ու Ամերիկան իրենց տեղէն չշարժեցան: Այժմ Թուրքերը արդէն ոչ ոքի և ոչինչ չեն լսեր և կը կարծեն, թէ իրենք բոլորէն ուժեղ են աշխարհի երեսին»[2]:

[1] **М. Кемаль,** Путь новой Турции, т. 3, Москва, 1934, ст. 136.
[2] **Ալ Խատիսեան,** նշվ. աշխ., էջ 335:

Ավելացնենք, որ թուրքերն իրենց շատ ուժեղ էին սկսել զգալ արդեն 1920թ. հոկտեմբերին, քանզի լավ էին հասկացել Ռուսաստան - Անտանտ հակասությունները, որոնք վերջիններիս արգելք ծառացան կտրուկ միջամտություն ցուցաբերել հօգոտ հայ ժողովրդի: Ահա, թե ինչու Թուրքիան վերսկսեց իր հարձակումը հոկտեմբերի 28-ին:

Այժմ փոքր-ինչ այն հարցի մասին, թե ինչու էին Չիչերինը և Լեգրանը ձգտում հասնել Հայաստանի հետ համաձայնագրի վավերացմանը: Կարծում ենք, որ վերոշարադրյալից պարզ դարձավ, որ նրանք ռուսական արտաքին քաղաքականության մեջ ներկայացնում էին այն թևը, որը ձգտում էր բուն հայկական տարածքները ավելի շատ տեսնել ռուսական տիրապետության մասեր, քան թուրքական: Բացի այդ՝ այն վախը կար, որ Թուրքիան միանալով Ադրբեջանի հետ, կարող էր կրկին դիմափոխվել և պայքար սկսեր Ռուսաստանի դեմ: Բայց համաձայնագիրը կյանքի չկոչվեց, որովհետև Հայաստանը կամովին չդարձավ խորհրդային, որը հիմք կհանդիսանար Թուրքիայի ախորժակները եթե ոչ ամբողջովին զսպելու, գոնե սահմանափակելու համար: Նրանց քաղաքական գիծն իրեն չարդարացրեց, որովհետև Ռուսաստանը բռնի խորհրդային կարգեր մտցնելու դեպքում զգուշանում էր Անտանտի և տեղական հայրենասեր ուժերի դիմադրությունից, իսկ ՝իմպերիալիստական Հայաստանին՞ օգնելով կարող էր իրենից վանել Թուրքիային և Ադրբեջանին: Համաձայնագրի

կետերի հոգեբանական գրոհը միայն բավական չէր՝ կանխելու Թուրքիայի պլանները:

Ռուսաստանին արդեն մնում էր դնել Հայաստանի բռնի խորհրդայնացման հարց, որպեսզի կանգնեցնի Թուրքիայի առաջխաղացումը, որն արդեն նոյեմբերից մտավ նրա արտաքին քաղաքականության օրակարգ: Եվ Լեգրանը կրկին Հայաստան վերադարձավ արդեն բավականին այլ առաքելությամբ: Բայց դա թեմա է մեկ այլ ուսումնասիրության:

Ашот Нерсисян, Анализ обсуждения проекта армяно-российского соглашения от 28 октября 1920 года - В статье мы анализируем армяно-российский проект соглашения 1920 года и причины, по которым он не состоялся. В статье делается попытка доказать, что с одной стороны большевики помогали кемалистам, а с другой - они не хотели, чтобы их армия распространялась в Армении. Они не находили целесообразным атаковать Армению из-за ее предполагаемого сильного сопротивления, но они также не склонны мириться с признанием ее независимости или утратой . В этих условиях армянское правительство, объявляя себя советским, может дать русским основу для того, чтобы заставить турок остановить вторжение. Но они не пошли на этот шаг. В этих условиях Советская Армения могла сохранить хотя бы

рубежи 1914-ого года. Это заставило русских сделать Армению советской страной.

Ashot Nersisyan, The analytical analysis of armenian-russian October 28,1920 agreement project - In the article we analyze the armenian-russian 1920 agreement project and the reasons why it didn't occur. There is attempt in the article to prove that on one hand the bolsheviks were helping kemalists and on the other they didn't want their army to spread in Armenia. They were not finding it expedient to attack Armenia because of its assumed strong resistance but they also were not tending to put up with its independence recognition or with lost of it. Under these conditions, the Armenian government, declaring itself Soviet, could give the Russians the basis to force the Turks to stop the invasion. But they did not take this step. In this condition the Soviet Armenia could save at least 1914 year boundaries. This forced the Russians to make Armenia the soviet country.